

Маслюк А. М., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії історії психології ім. В. А. Роменця Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У статті розглядаються теоретичні та емпіричні аспекти дослідження національної самосвідомості українських та китайських студентів, які відображаються через складні механізми сімейних, етнокультурних впливів.

Ключові слова: свідомість, національна самосвідомість, особистість.

В статті рассматриваются теоретические и эмпирические аспекты исследования национального самосознания украинских и китайских студентов, которые отражаются через сложные механизмы семейных, этнокультурных влияний.

Ключевые слова: сознание, национальное самосознание, личность.

The article discusses theoretical and empirical aspects of the study of national identity of Ukrainian and Chinese students are displayed through the complex mechanisms of family, ethnic and cultural influences.

Keywords: consciousness, national identity, personality.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження проблеми національної самосвідомості зумовлена тим, що нині відбувається штучне нав'язування східно-західних компонентів життєвих цінностей, забуття власних історично успадкованих надбань. Проблема розвитку свідомості і самосвідомості особистості є однією із ключових у вітчизняній та зарубіжній психології. В останні два десятиріччя у вітчизняній психології особливо активно досліджується питання розвитку національної самосвідомості громадян України, оскільки в радянські часи ця проблема фактично майже не досліджувалася ні у філософії, ні у психології. Порушення соціальних стереотипів викликає зміни у системі цінностей молодого покоління, спричиняє до втрати стійкої соціальної ідентичності, простежується зниження значущості етичних норм і принципів, які регулюють поведінку. Вчені відзначають посилення егоїстичних тенденцій, деформацію моральної мотивації, низький рівень розвитку моральних цінностей і почуттів. Кризові явища створюють екстремальні умови для виживання людей, змушують їх або активно пристосовуватися до нових форм існування, або протидіяти змінам, що відбуваються, або пасивно очікувати повернення в ідеалізоване минуле [8]. Це змушує молодь адаптуватися до змін, що відбуваються в суспільстві, шукати своє місце в різних сферах діяльності. Актуалізується потреба в самовизначенні у системі соціальних зв'язків, що активізує пошук людиною груп, які допомогли б їй відтворити цілісність та упорядкованість зруйнованого духовного світу. Дослідження свідомості молоді свідчать про те, що у її моральних орієнтирах спостерігаються тенденції до оновлення

духовної сфери особистості на основі оволодіння загальнолюдськими цінностями, так і негативні, що спричинені певними процесами у соціальному середовищі.

Для формування національно свідомої особистості необхідний особистісний підхід до навчання і виховання, прийняття іншого як особистості, створення умов для самоактуалізації та творчого саморозвитку. В основі гармонійної, високорозвиненої національної самосвідомості лежить досягнута позитивна ідентичність зі своєю національною спільнотою, яку характеризують позитивний образ власної національної спільноти, позитивний національний Я-образ та позитивне ставлення до представників інших націй. Тому виникає потреба дослідження національної самосвідомості студентів ВНЗ, що має формуватися у процесі виховання на принципах гуманності, і сприяти набуттю громадянами нової ідентичності української державної нації.

Мета статті – виявити особливості національної самосвідомості українських та китайських студентів.

«Стрижнем усієї системи виховання в Україні є національна ідея, яка виконує роль об'єднуючого, консолідуючого фактора у суспільному розвитку, спрямованого на вироблення життєвої позиції людини, становлення її як особистості, як громадянина своєї держави. Національний характер виховання полягає у формуванні молоді людини як громадянина України незалежно від її етнічної приналежності» [3, с. 179]. Такі консолідуючі, стосовно розвитку молоді, наміри закладені в «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти». Це, в свою чергу, має виступати основою соціально-економічного оздоровлення суспільства та

формування орієнтирів у суспільній свідомості.

Особистість стає типовим представником нації лише за умов національної ідентифікації, процесу самоотождення з нацією на основі якого-небудь зв'язку, а також включення у власний світ і прийняття норм, цінностей і зразків цього етносу чи нації [1].

На нашу думку, свідомість як вищий рівень психічного відображення і саморегуляції, що властива тільки людині як суспільно-історичній істоті є основою формування таких її складових, як самосвідомість та національна самосвідомість [11].

Цей феномен характеризується: активністю; інтенційністю (спрямованістю на предмет): свідомість завжди усвідомлення чого-небудь; здатністю до рефлексії, до самоспостереження (усвідомлення самої свідомості); мотиваційно-ціннісним характером; різними ступенями (рівнями) ясності. Вона унікальна у будь-якого індивіда, але не довільна, оскільки обумовлена зовнішніми, відносно свідомості, факторами, насамперед структурами соціальної системи, в якій існує індивід, і завжди носить суспільно-історичний характер. Дотримуючись традицій того чи іншого соціального середовища, людина виражає свою солідарність і належність до нього, за що отримує схвалення і підтримку та, як наслідок, почуття захищеності, внутрішній духовний комфорт.

Тільки у контексті самосвідомості можливо збагнути сутність розвитку та саморозвитку особистості, що зумовлюється активізацією індивідом своїх явних і потенційних можливостей, спрямованих на досягнення цілей.

Самосвідомість є тим вирішальним внутрішньоособистісним чинником, який опосередковує дію зовнішніх впливів. Їх взаємодія може сприяти розвитку особистості або гальмувати його.

У психологічному словнику самосвідомість трактується як: «... вищий рівень розвитку свідомості є основою формування розумової активності та самостійності особистості в її судженнях і діях» [11, с. 448]. Однією з вищих форм роботи самосвідомості є спроба знайти сенс власної діяльності, що нерідко переходить у пошук сенсу життя людини.

Психологічні дослідження проблем самосвідомості у вітчизняній психології розроблялись у працях А. В. Захарової, С. Л. Рубінштейна, О. Г. Соколової, А. Г. Спіркіна, В. В. Століна, П. Р. Чамати, І. І. Чеснокової та інших. Питання, пов'язані зі свідомим та несвідомим, досліджувалися зарубіжними авторами (А. Адлер, Е. Еріксон, А. Маслоу, З.

Фройд, К. Юнг). Аналіз сучасної української психологічної літератури з проблем становлення самосвідомості особистості (І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, С. Д. Максименка, С. П. Тищенко) дозволяє говорити про значну кількість публікацій та широкий спектр питань, які порушуються в них. Особливої уваги заслуговують дослідження П. Р. Чамати, оскільки саме він започаткував дослідження цієї важливої проблеми в українській психології. Аналізуючи структуру і зміст самосвідомості, дослідник розкрив механізми її формування, показав особливість позиції самої дитини, яка одночасно виступає об'єктом і суб'єктом самопізнання; охарактеризував роль таких чинників, як власна активність дитини, спілкування, «перенесення» (сутність його в тому, що властивості, помічені в інших людей, дитина переносить на себе); розкрив роль різних видів діяльності у становленні самосвідомості. Дослідження П. Р. Чамати також присвячені різним утворенням у структурі самосвідомості та їхнім функціям: самооцінка, рівень домагань, «образ Я», самоконтроль, самовладання, саморегуляція, самовиховання тощо. Самосвідомість вчений розглядав як цілісну систему, що є визначальною у структурі особистості.

Науковий доробок П. Р. Чамати спричинив низку досліджень із проблем розвитку самосвідомості дитини. Зокрема його ідеї розвинули його учні: М. Й. Боришевський, Л. С. Сапожнікова. Кожен з них, у свою чергу, підготував плеяду науковців, які обґрунтували своє бачення свідомості і самосвідомості особистості та зробили власний внесок у розвиток даної проблеми. Зокрема, Боришевський М. Й. зазначає: «... самосвідомість слід розглядати як складне утворення у структурі особистості, завдяки якому – за її адекватного розвитку – відбувається урівноважування та конструктивна взаємодія зовнішніх обставин і внутрішніх умов. Найважливішою внутрішньою умовою є самосвідомість, її складові, завдяки безперервним, прогресивним змінам та самозбагаченню яких відбувається розвиток не лише самосвідомості, а й інших складових структури особистості» [2, с. 6–7].

Самосвідомість в онтогенетичному аспекті можна розглядати як властивість, яка поступово розгортається в часі і передбачає формування когнітивного (знання про свої психологічні особливості), емоційно-ціннісного (формування потреб, мотивів, інтересів), регулятивного (діяльності, поведінки) компонентів. Вивчаючи особливості розвитку самосвідомості в юнацькому (студентському) віці, варто

враховувати різні рівні та певну міру продуктивності і рефлексивної діяльності конкретної особистості, адже відмінності у здійсненні цієї діяльності досить великі і відображають особливості їхньої індивідуальної природи, про що свідчить високий показник розвитку розумової рефлексії.

Становлення самосвідомості в студентські роки передбачає розвиток таких її складових, як самоспостереження, рефлексія, саморегуляція на поведінковому та емоційному рівні. Воно відбувається під впливом різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів і безпосереднім чином зумовлює процес особистісного зростання. Саме тому його ефективність певним чином залежить від того, наскільки розвинена в індивіда потреба активно здійснювати ці зміни.

Особливе місце серед психологічних характеристик народу посідає етнічна самосвідомість. Адже етносом може вважатися лише та спільнота, яка усвідомлює себе як таку і відповідно представником певного етносу можна вважати тільки того індивіда, який усвідомлює себе в цій якості. На наш погляд, національна самосвідомість є усвідомленням особистістю себе певною частиною національної спільноти і оцінка себе як носія національних цінностей, які сформувалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти. Адже прагнення кожної цивілізованої національної спільноти до реалізації своїх, притаманних лише їй, особливостей органічно поєднується із потребою у виявленні та розвитку в собі загальнолюдських характеристик. Боришевський М. Й. [2] виділяє наступні чинники розвитку національної самосвідомості:

1. *Національна ідентифікація*, тобто усвідомлення людиною своєї належності до певного етносу, нації.

2. *Знання типових особливостей*, рис тієї національної спільноти, з якою людина себе ідентифікує. Специфічні риси власної нації усвідомлюються тим виразніше, чим повнішими є знання про особливості інших, чужих національних спільнот. Адже кожна нація характеризується певними як позитивними, так і негативними рисами.

3. *Усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього етносу нації*. Зокрема, питання голодоморів в Україні тривалий час були під заборонаю. Значна частина громадян лише нещодавно усвідомила трагічні сторінки історичного минулого, і ми сподіваємося, переосмислила власне і майбутнє нації.

4. *Уявлення про територіальну спільність нації*, тобто це відіграє особливу роль у формуванні прив'язаності до рідної землі і впливає на становлення патріотичних почуттів особистості. Неадекватність таких уявлень часто стає причиною спотвореності національної самосвідомості.

5. *Усвідомлене, дійове ставлення до духовних та матеріальних цінностей нації*. Невідступно орієнтуватись на провідні цінності нації у своїй реальній поведінці, оскільки коли усвідомлені цінності нації стають актуальною внутрішньою потребою особистості, можна констатувати наявність фактичного, мотивованого, регулятивного впливу національних цінностей на реальну поведінку та діяльність людини.

6. *Усвідомлення особистістю власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє*, тобто почуття національної відповідальності, що корелює з почуттям національної гордості є умовою психологічної готовності й здатності особистості служити інтересам нації.

Отже, така характеристика національної самосвідомості є цілісною і завершеною системою, що загалом забезпечує належний рівень ефективного функціонування цього вельми складного й важливого системного утворення у сфері духовності особистості.

Акцентуючи увагу на крос-культурному дослідженні українських і китайських студентів, окреслимо особливості їх етнопсихогенези. Серед причин, які визначають автохтонність далекосхідної (китайської) цивілізації, називають менше виражену асиметрію півкуль головного мозку у її представників, а ці нервові утворення керують відповідно діями лівої та правої рук [10]. Звісно за ієрогліфіку відповідає передусім права півкуля і оскільки вона керує лівою стороною тіла, то для китайців домінуючою стороною буде не права, а ліва. Позаяк основний напрям графічних побудов на площині для китайців розміщується по вертикалі, а для європейців – по горизонталі, то те, що для нас «упродовж», для китайців «упоперек», там, де у нас південь, у них північ, колір жалоби у нас чорний, а у китайців – білий. І таких відмінностей існує багато.

Основна частина дослідження тривала протягом 2011 року в м. Києві (Україна) та м. Шанхай (Китай). Контингент експериментальних груп становили студенти третього курсу гуманітарних факультетів університетів. Віковий розподіл досліджуваних від 19 до 20 років. В Україні в дослідженні брали участь студенти Національної академії внутрішніх справ України: 32 особи – відділення психології. В

Китаї студенти університету Фудань: 43 особи – факультет філософії. Загалом вибірка складалася із 75 осіб.

Одиницею нашого дослідження виступає слово у вербальному асоціативному експерименті. Теоретичним підґрунтям дослідження стали: ідея опосередкованості психічного відображення формами соціально-історичного досвіду людини (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн), теорія значення як перетвореної форми діяльності, а саме, психосемантика. Досліджуючи психосемантичні аспекти феномену суб'єктності, О. В. Улибіна, перефразовуючи Ж. Лакана, говорить про те, що «сам суб'єкт є «ніщо», певна «порожнеча», яка заповнюється змістом символічних матриць... мова формує суб'єкта» [7, с. 153]. На нашу думку, доречно буде згадати думку Н. В. Чепелевої, яка констатує: «Те, що існувало як безпосередній чуттєвий досвід, повинно набути опосередкування, знакової форми, а виражена в опосередкованій формі знаку ідея – стати безпосереднім досвідом... Свідчення свідомості, «безпосередньо дані» переживання підлягають – з метою справжнього їхнього пізнання – такому ж витлумаченню, як текст мовлення» [6, с. 10].

Дослідники Р. Халліг й В. фон Вартбург пропонують досить струнку й несуперечливу типологію універсальних категорій, що описує зміст людської свідомості. Універсум складається з трьох компонентів: *Всесвіт*, *Людина* й *Людина у Всесвіті*. До першого належать поняття, які можна об'єднати гіперкатегорією «онтологічне», а саме: «небо й небесні тіла», «земля», «рослинний світ», «тваринний світ». Конгломерат понять *Людина* наповнений змістом гіперкатегорії «екзистенційне»: «людина як жива істота» (стать, раса, частини тіла, органи і їхнє функціонування, п'ять чуттів, рухи й положення тіла, сон, здоров'я й хвороби, людське життя загалом, потреби людської істоти); «душа й розум» (розум, мудрість, здібності, сприймання, свідомість, пам'ять, уява, мислення, почуття, воля, мораль); «людина як суспільна істота» (суспільство й суспільні комунікації, мова, транспорт); «соціальна організація й соціальні інститути» (громада, держава, право, освіта, зовнішня політика, оборона, війна, література й мистецтво, віра й релігія). Нарешті, третьому компонентові Універсуму – *Людина у Всесвіті* – відповідає зміст гіперкатегорії «гносеологія». Сюди належать: «наука й техніка» (точні науки й гуманітарні, техніка й промисловість) і «людина *a priori*» (буття, якості й стани, відношення, порядок, цінність, число й кількість, простір, час, причина, рух, зміна).

З урахуванням семантики даного списку категорій ми використали складений набір з 18 лексем-іменників, що, гіпотетично, відбивають феноменологію етнічних констант. З цього погляду універсальні поняття, що згодом стали стимульним матеріалом в асоціативному експерименті, розділилися на три групи.

Першу групу склали маркери етнічної ідентичності: народ, Україна.

Другу групу склали лексеми, семантика яких відбиває екзистенційні цінності людини: життя, смерть, хліб, голод, свобода, душа, релігія.

До третьої групи ввійшли локалізатори психологічного центру (середини психологічного простору етносу): дім, земля, сім'я, мати, батько. Категорії, що залишилися (жінка, чоловік, друг, дитина), – це об'єкти змішаної семантики й можуть бути віднесені до однієї з названих груп [4].

Відомо, що асоціація як зв'язок між певними об'єктами або явищами заснована на особистому, суб'єктивному досвіді. «Досвід цей може збігатися з досвідом тієї культури, до якої належить людина, але може бути одночасно й особистим, укоріненим у минулому досвіді самого суб'єкта», – зауважує Р. М. Фрумкіна [9, с. 189]. Поняття асоціацій, що досліджується як у психосемантиці, так і в психолінгвістиці, тісно пов'язане з поняттям конотації: не випадково найчастіше термін «семантична асоціація» фігурує як синонім «конотації». Але якщо асоціації, зв'язані зі словом, можуть бути цілком індивідуальними, то конотації – це загальноприйняті асоціації або асоціативні норми. Так, Р. М. Фрумкіна виділяє кілька груп асоціацій: 1) за значеннєвою близькістю; 2) за значеннєвими протиставленнями; 3) за співзвучністю; 4) асоціації, які базуються на причиново-наслідкових відношеннях; 5) асоціації на базі відношення узагальнення [там само, с. 194].

В асоціативному експерименті досліджуваним пропонувалася низка слів, на які вони повинні були відреагувати в писемній формі асоціаціями, що безпосередньо виникали в них у зв'язку з названим словом. В якості асоціативних приймалися будь-які реакції: слова різних частин мови, словосполучення тощо. Стимули подавалися у такому порядку: *дитина; свобода; друг; дім; чоловік; релігія; хліб; Україна; голод; душа; батько; народ; мати; сім'я; жінка; земля; життя; смерть*. Після десятого слова в експерименті була зроблена семихвилинна пауза. Пауза між словами-стимулами становила не більше 40 секунд, середня довжина асоціативного ряду складала три слова для українських курсантів і два слова для китайських студентів. Асоціації впорядковувалися за параметрами частотності.

Питання психології

Отримані результати асоціативного Розподіл отриманих асоціацій на слово експерименту піддавалися шкалюванню. «життя» за факторами групування (табл. 1.).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз асоціативних даних на слово-стимул «життя» (між групами респондентів, у %)

Фактори групування	Українські курсанти	Китайські студенти
Атрибутивний	10,8	18,2
Субстантивно-метафоричний	12,4	19,5
Міфічний	18,7	8,3
Часовий	10,2	21,8
Рефлексивний	9,4	4,6
Генетичний	8,7	21,3
Травмуючий	29,8	6,3

Слід відмітити, що відмінностей у результатах респондентів студентів з України та Китаю за територією проживання не виявлено. Звертає увагу на себе значний відсоток слів у відповідях українських курсантів (29,8 %) як травмуючий фактор: «горе», «тяжке», «зло», «існування», «погані вчинки», «зрада». Це зумовлено періодом психофізіологічного становлення особистості, інтенсивною інтеграцією в доросле життя підлітків як наслідок проживання в Києві, набуттям позитивного (кохана дівчина, гарні друзі) або негативного досвіду (правопорушення, розчарування у близькій людині, негаразди в сім'ї батьків тощо).

На відміну від українських курсантів для китайських студентів поняття «життя» не набуло травмуючого значення (6,3 %) – «гарне», «щасливе», «яскраве», «цікаве», «вільне», «багате», «розмірене». Це ми можемо з впевненістю стверджувати, спираючись на результати асоціативного ряду.

Розподіл отриманих асоціацій на слово «Китай» (для китайців) та «Україна» (для українців) за факторами групування засвідчив, що, на жаль, в українських студентів слово «Україна» викликає травмуючі асоціації (46,4%). Тут важко не погодитись із думкою В. П. Москальця про те, що «...виховання національної самосвідомості, почуття етнічної ідентичності, заснованих на високих

морально-духовних національних і загальнолюдських цінностях, є суттєвим завданням, пріоритетною метою, головним орієнтиром і мірилом усієї навчально-виховної діяльності в Україні. Ефективність цієї діяльності вирішальним чином залежить від здатності й бажання вчителів-вихователів здійснювати її. У свою чергу, ця здатність визначається сформованістю у самих учителів-вихователів національної самосвідомості і її емоційно-психологічної засади – почуття етнічної ідентичності» [5, с. 62–63].

Явища громадянськості органічно взаємопов'язані з різними аспектами етнічної та національної свідомості й самосвідомості, проблем громадянського, суспільства, розвитку демократичних і гуманних взаємин між людьми. Вони є складовими цілісної системи, у межах якої відбуваються державотворчі процеси у тісній взаємодії з розвитком громадянського суспільства. Основу цих процесів становить особистість як реальний представник реального народу – етносу, нації, спільноти, яка, у міру свого розвитку, все глибше усвідомлює власну ідентичність як рушія її самотворення, самовизначення й самореалізації серед інших спільнот світу. Результати цього аспекту дослідження відображено у (табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльний аналіз асоціативних даних на слово-стимул «Китай» та «Україна» (між групами респондентів, у %)

Фактори групування	Українські курсанти	Китайські студенти
Атрибутивний	3,3	7,7
Субстантивно-метафоричний	10,4	14,6
Міфічний	6,3	14,0
Часовий	17,2	9,8
Рефлексивний	5,2	29,6
Генетичний	11,2	20,8
Травмуючий	46,4	3,5

Порівняльний аналіз формування національної самосвідомості українських курсантів та китайських студентів свідчить

про суттєву різницю у підходах до національного (патріотичного) виховання студентів. На наш погляд, неодмінною

Питання психології

психологічною умовою ефективності процесу професійного становлення майбутніх фахівців є активне і систематичне професійне самопізнання, спрямоване на формування адекватного уявлення про себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності.

З'ясовано, що китайські студенти позитивно налаштовані та сприймають власну країну як «могутню», «багату», «сильну», «красиву», «дружню», «непереможну» – у них превалує оптимізм (96,5%), хоча зустрічалися і негативні асоціації – «набрид», «бридкий». Як свідчать результати дослідження, здійсненого на вибірці українських курсантів, на відміну від китайських, вони бачать свою країну переважно в песимістичному плані (46,4%). Про це свідчать поняття, з якими вони асоціюють Україну на цьому етапі її розвитку: «несправедливо», «розчарованість», «безлад», «натовп», «барани».

Висновок. Отже, національна свідомість розглядається в психології як усвідомлення особистістю себе певною частиною національної спільноти та оцінка себе як носія національних цінностей, які сформувалися в процесі тривалого історичного розвитку національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності. У національній самосвідомості виокремлюють такі складники: національна ідентифікація; знання типових особливостей, рис

національної спільноти; усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього етносу нації; уявлення про територіальну спільність нації; усвідомлене, дійове ставлення до духовних та матеріальних цінностей нації; усвідомлення особистістю власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє. В емпіричному дослідженні з'ясовано, що національна самосвідомість краще розвинена у китайських студентів. Українські курсанти бачать свою країну переважно в песимістичному плані. Про це свідчать поняття, з якими вони асоціюють сучасну Україну.

Отже, розвинута національна самосвідомість є необхідною умовою національної гідності людини, її самоповаги як представника певної національної спільноти, розвитку в неї патріотичних почуттів, духовного розвитку як у окремої людини, так і нації загалом. Основним завданням системи навчально-виховного процесу має виступати сприяння розвитку механізмів національної самосвідомості, які регулюють процес особистісного зростання і формування висококваліфікованих спеціалістів.

Вважаємо, що на етапі професійної підготовки курсантів є всі можливості для того, щоб виховувати національну свідомість, оскільки високий рівень її розвитку є важливим чинником у розбудові своєї держави.

Література

1. Баронин А. С. Этнопсихология : учеб. пособие. – К. : МАУП, 2000. – 116 с.
2. Боришевський М. Дорога до себе : Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с. (Серія «Монограф»).
3. Виховна робота в закладах освіти України. Випуск II. Збірник нормативних документів та методичних рекомендацій. – К. : ІЗМН, 1998. – 355 с.
4. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості. – К. : Освіта України, 2007. – 402 с.
5. Москалець В. П. Психологічні основи виховання національної самосвідомості майбутнього вчителя // Теоретичні засади виховання національної самосвідомості. — К., 1998. – 62–63 с.
6. Чепелєва Н. В., Смульсон М. Л., Шиловська О. М., Гуцул С. Ю.; Наративні психотехнології. – К. : Главник, 2007. – С. 144.
7. Улыбина Е. В. Психология обыденного сознания. – М. : Смысл, 2001. – 263 с.
8. Фролова Н. Дослідження психологічного механізму трансформацій у системі ціннісних орієнтацій молоді // Молода нація. – К. : Смолоскип, 1998. – С. 3–18.
9. Фрумкіна Р. М. Психолінгвістика. – М. : Академия, 2001. – 316 с.
10. Чепелєва Н. В., Шиловська О. М. Порівняльний зріз ментальності: пошуки близького на Далекому Сході // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття. – Чернівці – Київ. – 1996. – С. 344–348.
11. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Харків : Прапор, 2005. – 640 с.